

יראת שמים

"הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים" (ברכות לג ע"ב; מגילה כה ע"א; נידה טז ע"ב). חז"ל קבעו קביעה זו בהסתמך על הפסוק "ועתה ישראל מה ה' אלקיך שאל מעמך כי אם ליראה את ה' אלקיך" (דב' י"ב). אכן רש"י על אתר אומר: "כי אם ליראה רבותינו דרשו 'הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים'".

האמרה הזאת בוקעת ועולה עד רקיעין. היא הצהרה על ייחודו הסגולי של האדם. האדם הוא היחיד מכל הברואים שהוענקה לו הבחירה החפשית. "לבד האדם ניתן ממשלה על עצמו לעשות או לחדור כפי בחירתו אף נגד טבעו... ועל כח בחירתו החפשית שהוא מצד האלוקות והשכל נאמר 'בצלם אלקים'" (מלבי"ם, ספר הכרמל, כרך ב, ירושלים תשמ"ד, עמ' רצב).

כל הברואים האחרים, הן המוני מעלה והן חיות מטה, אין בטבעם לנהוג אחרת ממה שהם נוהגים. התנהגותם קבועה, הכרחית ומספיקה, ואין לאל ידם לשנות מהטבע שטבע בהם הקב"ה. אינם יכולים לחדש, לאלתר, למרוד. לא אכלו מעץ הדעת. אין בהם רצון פנימי, אוטונומי. האתיקה זרה להם. היא מחוץ לתחום. אין להם מודעות לטוב ולרע. אצל החיות, סיפוק דחפיהם המולדים, באופן אינטנסיבי, הוא חזות הכל.

לא כן האדם. "עשאהו מן התחתונים ומן העליונים; גוף מן התחתונים ונשמה מן העליונים" (רש"י בר' ב ז, ד"ה ויפח באפיו).

הוא יצור היברידי. "ששה דברים נאמרו בבני אדם. שלושה כמלאכי השרת שלושה כבהמה. אוכלים ושותים כבהמה, פרין ורבין כבהמה, ומוציאין רעי כבהמה. שלושה כמלאכים: מהלכין בקומה זקופה כמלאכים, יש להם דעת כמלאכים, ומספרים בלשון הקודש כמלאכים" (חגיגה טז ע"א). ומבאר המהרש"א על אתר: לשון הקודש לאו דווקא, "אלא שיש לו לשון ודבור, לאפוקי בהמה שאין לה לשון ודבור".

האדם, פתוחות לפניו, מעצם הווייתו, שתי דרכים: האחת, דרך הטוב - שהיא דרך החיים - השנייה דרך הרע. היצרים הטבועים בו ורקמים לו רשת הלופפת אותו במנעמיה, ועליו, כבר דעת, מוטלת החובה לגייס - בכוח רצונו החפשי נטול כל שמץ של לחץ - את הערכים שניטעו בו במשך התחנכותו, כדי למלט נפשו. חייו של האדם הם הזירה שבה ניטש הקרב, חדש לבקרים, בין שני הקטבים של המוסר: הרע והטוב. הכתוב מותיר לו לאדם את הברירה בידו, בהפצירו בו "ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב ואת המות ואת הרע... ובחרת בחיים למען תחיה אתה וזרעך" (דב' ל טו; יט).

האדם ורקם לו את גורלו. "רק האדם יש לו סגולה זאת פרטית, שיש בידו הבחירה, ויש לו כח לפעול ברצונו בלא הכרח..." (רמח"ל, דעת תכונות, סימן קנח).

"הרשות נתונה" (אבות ג טו). "כל הבא על האדם - ביד הקב"ה, כגון ארוך, קצר, עני, עשיר, חכם, שוטה, לבן, שחור - הכל בידי שמים הוא, אבל צדיק ורשע - אינו בא על ידי שמים..." (רש"י, ברכות לג ע"ב, ד"ה הכל בידי שמים). בהלכות תשובה (פ"ה, הלכה א, ג) הרמב"ם מרחיב את הדיבור על כך: "רשות לכל אדם נתונה. אם רצה להטות עצמו לדרך

טובה ולהיות צדיק - הרשות בידו. ואם רצה להטות עצמו לדרך רעה - הרשות בידו... ודבר זה עיקר גדול הוא, והוא עמוד התורה והמצוה... שאין הבורא כופה בני האדם ולא גוזר עליהן לעשות טובה או רעה, אלא הכל מסור להם". בתחום הזה בני האדם הם אדונים לעצמם. יש להם הברירה המוחלטת.

צמצום האלוקות

איך ייתכן? הלא "הכל צפוי" (אבות ג טו)? וכך מנחם אותנו הרמב"ם (פרק ה, הלכה ט): "שמא תאמר, והלא הקב"ה יודע כל מה שיהיה, וקודם שיהיה ידע שזה יהיה צדיק או רשע או לא ידע. אם ידע שהוא יהיה צדיק אי אפשר שלא יהיה צדיק, ואם תאמר שידע שיהיה צדיק ואפשר שיהיה רשע, הרי לא ידע הדבר על בוריו". לשם תשובה, הרמב"ם מוסיף באותה הלכה בהלכות תשובה: "הקב"ה אינו יודע מדיעה שהיא חוץ ממנו כבני אדם שהם ודעתם שנים, אלא הוא יתעלה שמו ודעתו אחד ואין דעתו של אדם יכולה להשיג דבר זה על בוריו... וכיון שכן הוא, אין בנו כח לידע היאך ידע הקב"ה כל הברואים והמעשים, אבל נדע בלא ספק שמעשה האדם ביד האדם, ואין הקב"ה מושכו ולא גוזר עליו לעשות כך". בלשון מיסטית יותר ניסח זאת יורם יעקבסון:¹ "כשם שהמלכות דאין סוף צמצמה את עצמה ונתרחקה אל צדדי סביבות הנקודה האמצעית ואז נשאר מקום פנוי, ואויר וחלל ריקני כדי לברוא העולמות ולהאציל הנאצלים".

הקב"ה - הכל יכול, החפץ ברוב חסדיו ביקרו של האדם האמור לסור למשמעתו מתוך כוונה לאפשר לאדם למלא את ייעודו ולבחור בחיים למען שמו יתעלה ויתקדש - צמצם במשהו את עצמו הכל יודע והשאיר ערוץ פתוח, ערוץ שבגזרת האל אינו חסום, ובערוץ זה ירוקם האדם את עתידו המוסרי. נכון, "הפנקס פתוח והיד רושמת" מה שעשה עד עתה, אך מה שיעשה האדם מכאן ולהבא הוא בשרירותו הבלעדית. והדברים עתיקים והדברים עמוקים.² וקרוב לזמננו, בעל "משך חכמה" לבר' א כו, ד"ה נעשה אדם בצלמנו, מגיב בצורה בהירה: "הצלם האלקי הוא הבחירה החופשית בלי טבע מכריח, רק מרצון ושכל חפשי. והנה ידיעתו ית' אינה מכרעת הבחירה... רק זאת אנו יודעים שהבחירה החפשית הוא מצמצום האלקות, שהשם ית' מניח מקום לברואיו לעשות כפי מה שיבחרו, ושכל ממפעליהם הגזירה וההחלטה בפרטיות... לעשות טוב או רע כאשר יחפוץ נפשו, ויוכל לעשות דברים נגד מזגי טבעו ונגד הישר בעיני ה'". והמהדיר, הרב קופרמן,³ מסביר על אתר כך: "צמצום כוחו הבלתי מוגבל של הקב"ה, כדי לפנות מקום לבחירתו החופשית של האדם - לפעמים נגד רצון ה'". ברם אין לנו עסק בנסתרות. במופלא ממך אל תדרוש. בארבע האמות המדודות של חיי האדם עצם הידיעה העליונה על מצבו המוסרי, הנגזר על האדם, אינה מעלה ואינה מורידה כל עוד היא עלומה ממנו ואינה משפיעה על בחירתו.

¹ יורם יעקבסון, מקבלת האר"י ער לחסידות, תל-אביב 1986, עמ' 64.

² ראה אור החיים לבר' ו ה, ד"ה וירא ה' כי רבה רעת האדם, ועיין גם בשל"ה, בית הבחירה, כרך א, והוא האריך בעניין.

³ "משך חכמה", ירושלים תשל"ג, עמ' 1, הערה 12.

הלא בכל רגע מרגעי חייו עומדות לפני האדם שתי דרכים קונקרטיות, ועליו לבחור בכל רגע את הטוב או את המוטב. בחירתם של בני האדם את דרך הטוב תלויה בראש ובראשונה במידת יראת השמים שיש בהם. כך מסביר זאת בעל "ארחות צדיקים", שער יראת שמים:⁴ "יש לידע שיש ג' מיני יראה: האחת היא יראה גרועה מאוד, כגון אדם שאינו ירא מלפני האלהים אך כשיעשה איזה מעשה טוב הוא עושה מפני בני אדם... הב' הוא ירא מלפני האלהים אך הוא ירא מלפניו מחמת עונש גיהנם. כי כל כוונתו בעבודתו אינה אלא לטובת עצמו, ולא לכבוד הקדוש ברוך הוא. אבל הג' המרגלית הטובה זהו שירא מפני הקב"ה לא מפני שום דבר בעולם, רק שהוא נרעד מלפניו וכל איבריו מזדעזעים בזכרו גדולתו וגבורתו". זוהי גדולת הבורא לעומת אפסות האדם.

היראה הזו, ברמה השלישית, היא הראויה לשם יראת הרוממות, יראת שמים טהורה, נקייה מכל פנייה אישית. "ומה היא יראה? שיהיה האדם רואה את המקום כנגדו תמיד בכל שעה ובכל רגע ויהיה נכנע לפניו... כעבד העומד לפני רבו וירא וחרד מפניו שמא ישגה בעבודתו" (ספר מעלות המדות, ירושלים תשל"ח). הבסיס שעליו עומדת יראת הרוממות הוא האהבה. רבנו יעקב אביחצירא⁵ מגדיר יראת הרוממות כיראה מאהבה: "האהבה איננה דרגה נוספת על היראה... אלא חלק מההתעוררות הפנימית שממנה נובעת יראת הרוממות. אהבה ויראה שתיהן מותנות זו בזו: בחינת אחים לא יתפרדו, דבעינן שתיהן כאחת". בעל "ספר הברית"⁶ קובע שיראה-אהבה היא יחידה רגשית אחת, ובלשוננו: "היראה קשורה בעבותות האהבה מפני שאין זה בלא זה והמה מחושקיה מזה אחד ומזה אחר", והיו לאחת ולא שתיים. ואין האחד מדרגה לאחר, שהרי האהבה קודמת בעילה והיראה קודמת במעלה. תשבץ האותיות של שתי המילים ממחיש זאת:

יר - אה

↓ ↓

אה - בה (קרא במאוזן ובמאונך).

שתיהן שילוב אורגני בתנאי שהאהבה תהיה הבסיס ליראה - ולא להפך. אם במראה עיניים בעינינו, נתבונן בעולם ומלואו, מעשה ידיו יתברך להתפאר: "השמים מספרים כבוד אל ומעשה ידיו מגיד הרקיע" (תהי' יט ב). וכן "מה רבו מעשיך ה', כלם בחכמה עשית" (תהי' קד כד).

נפלאות הבריאה מעידות על רוממות הבורא. ואיך לא יחרד האדם הנברא! אכן, היראה, בחוקיה הנמוכים, כל ברוא מגיע אליה, דרך ההתניה אצל החיה, דרך החינוך אצל כל אדם, ובעזרתה מתעלה מפחד מן העונש לפחד מן החטא. יראה מעיין זו מילתא זוטרתא היא, אך יראת הרוממות - יראת אלוקים - לאו מילתא זוטרתא היא. "ראשית חכמה יראת ה' (תהי' קיא ז). וכך מטעים ר' יוסף אלבו:⁷ "כי מבחר ועיקר החוכמה היא להשיג יראת ה'", והוא מוסיף: "וכן נמצא באיוב: 'הן יראת ה' היא חכמה', כלומר - תכלית החוכמה - להשיג יראת

⁴ ארחות צדיקים, ירושלים תשמ"ג, עמ' רצג.

⁵ דן מנור, קבלה ומוסר במרוקו - דרכו של ר' יעקב אביחצירא, מכון בן-צבי, ירושלים תשמ"ב.

⁶ ספר הברית, ורשה תרל"ג, דף קלח ע"ב.

⁷ ספר העיקרים, מאמרו ג, פרק לא.

ה". מתוך ספיגת ידע, שהיא פעולת החכמה, משיגים יראה שהיא מידה שכל הפציץ לא ישוו בה. לא בכדי יראת שמים הוא הפרק האחרון בספר המידות "אורחות צדיקים". יראת שמים היא חזות הכול. היא סוף דבר. רק בעמל וטורה וביגיעה רבה - לא רק מתוך הכרה אלא מתוך עשיה "לשמור את מצות ה'" (דב' ו יג) - מצוות לא תעשה משמע - יבטיח האדם לעצמו התנהגות נאותה כלפי כל מי שנברא בצלם.

"ויראת מאלקיך"

כאן המקום להתייחס ליראת ה' טהורה, יראת ה' הנעלה - והיא הראיה החותכת ליראה המכוונת אך ורק לשם שמים - הבאה לידי ביטוי בכתוב "ויראת מאלקיך אני ה'", החזון ומופיע בספר ויקרא חמש פעמים. אלה הם הפסוקים שבסיפא שלהם מופיע המשפט הזה: "לא תקלל חרש ולפני עור לא תתן מכשול ויראת מאלקיך אני ה'" (יט יד); "מפני שיבה תקום והדרת פני זקן, ויראת מאלקיך אני ה'" (שם לב); "ולא תוננו איש את עמיתו, ויראת מאלקיך כי אני ה' אלקיכם" (כה יז); "לא תקח מאתו נשך ותריבת, ויראת מאלקיך, וחי אחיך עמך" (שם לו); "לא תרדה בו בפרך, ויראת מאלקיך" (כה מג).
 רש"י מבאר את "ויראת מאלקיך": "לפי שהדבר הזה אינו מסור לבריות לידע אם דעתו של זה לטובה או לרעה, ויכול להשמט ולומר לטובה התכוונתי, לפיכך נאמר בו ויראת מאלקיך המכיר מחשבותיך, וכן כל דבר המסור ללבו של אדם העושהו ואין שאר הבריות מכידין בו, נאמר בו ויראת מאלקיך" (רש"י וי יט יד, ד"ה ויראת מאלקיך).

"אין יראת אלקים..."

אברהם אבינו, אב האומה, בהגיעו לגרר, הבחין ברמה המוסרית הירודה של תושביה, וקבע את הפרוגנוזה הנכונה להפליא: "רק אין יראת אלקים במקום הזה" (בר' כ יא). מקום שאין בו יראת אלקים מועד הוא לפורענות. באין יראת אלקים, הבחירה החפשית קוראת דרור ליצירות שבאדם, ורומסת ברגל גסה את "היוצרות" - הרוחניות - החבויה בו והמצפה להוצאתה לפועל. כך מסביר ויקטור פרנקל בספרו אל הלא-מודע, ירושלים תל-אביב 1979, פרק ב.

זו אזהרה רבתא לצאצאים לדורותיהם. אם אין יראת אלקים, הווי אומר: אם אין יראה המעוגנת באמונה באל אחד - דלית אתר פנוי מיניה, החופש כל חדרי בטן, המשגיה על בני אדם והמשלם גמול לעובדי מצוותיו ולשומרי דרכיו - אין יכולת עמידה בפני הרשע האלים מבית מדרשו של עמלק, ואין מעצור לתאוותיו של היצר.

מאורעות עברו יוכיחו. הם ישכילו אותנו. אדם הראשון, שלא הבשילה בו יראת השם עד לרמה הגבוהה הדרושה, לא עצר כוח, ונחפו לאכול מעץ הדעת, אשר ציווהו השם לבלתי אכול ממנו. בזה הוא גימד את עצמו והמיט אסון על האנושות. "אדם הראשון היה יצור רוחני שפיתויי השווא של הגשמי לא ארבו לפתחו... לפי קבלת האר"י היו לו לאדם

הראשון 'כותנות אור', ומשחטא נתחלפו לו ב'כותנות עור'. הווי אומר: מלכתחילה היה אדם בעל מעלה רוחנית עליונה, אך זו אבדה לו בחטאו, משנתלבש בלבושי בשר ודם.⁸ עשרה דורות מאדם עד נח, שגדלו ללא מורא שמים - ככתוב "ויקרא את שמו אנוש אז הוחל" (בר' ד כו) - התחילו לטפח את האנושיות שבאנוש ולא שעו לדמות אלוקים שהוטבעה בהם. הם הסתנוורו מהבחירה החפשית שהאל העניק להם. "רצוננו אתנו מי אדון לנו!" וכך היו מכעיסין ובאין עד שהביא עליהם את מי המכול.

נח שניצל את רצונו הריבוני להיות צדיק - בדורות שהלכו בשרירות לבם הרע - הפיח תקוה שלא התאמתה, ושוב דורות מכעיסין ובאין עד לדור הפלגה, "דוד מה רמו עיניו", דור שכפר בעיקר, עד שבא אברהם והפיץ את האמונה באל אחד, ניצל מכבשן האש של נמרוד, מלך מורדי האל, וקיבל עליו שכר כולם. הוא שטבע, כאמור, את המטבע: "אין יראת אלקים במקום הזה".

אברהם אבינו, שהאחיב את ה' על גויי הארץ, ואחרי שעמד בעשרה ניסיונות, הוא זה שזכה בתואר "ירא אלקים", "כי עתה ידעתי כי ירא אלקים אתה" (בר' כב יב). עתה ממש, רק אחרי שעבר בהצלחה שורה של מבחנים מכריעים, ראוי הוא שיבחר האל בזרעו אחריו להיות לו לעם, אשר "יראתי אתן בלבכם לבלתי סור מעלי" (יר' לב מ), עם שרק הוא, כממלכת כוהנים וגוי קדוש, יהיה חייב להפיץ בעולם, באומר ובמעש, את הבשורה של אל אחד ומיוחד, אלוה כל בריות.

וכך נראה שהעולם צועד לקראת תיקונו.

בני ישראל יצאו ממצרים כיד רמה, "הלכו כיבשה בתוך הים... ויראו העם את ה' ויאמינו בה' ובמשה עבדו... אז ישיר משה ובני ישראל".

והנה, ברפידים, תחונה אחת לפני מדבר סיני, בא עמלק וילחם עם ישראל. ומיהו עמלק? "ראשית גויים עמלק". חסרונו המהותי של עמלק הוא "לא ירא אלקים". לא הייתה לו שום סיבה לזנב "את הנחשלים אחריו". ישראל לא בא בגבולו. עמלק לא היה צריך להתגונן, ולא הייתה לו לעמלק מטרת כיבוש. הייתה לו רק רשעות לשמה. נחמה ליבוכיץ⁹ משתמשת בהגדרה קולעת: עמלק "הוא אב-טיפוס למתקיפים את החלש מפני שהוא חלש". כתוצאה מתכונותיו השליליות "אחריתו עדי אובד" (במ' כד כ).

בחודש השלישי, במעמד הר סיני, כאשר ישראל עמד לקבל את התורה, היה העולם מגיע אל תיקונו הגמור, לולא חטאו בחטא העגל. בעומדו על סף תיקונו, נודעזע העולם ונשבר ונחרב.¹⁰ הוחמצה ההזדמנות, ומאז עד היום מתקמת והולכת ההיסטוריה, בהוויה משברית, והאדם מיטלטל בין הטוב לרע ללא הכרעה, באין יראת שמים איתנה וקובעת.

בזמננו, לעינינו, אומות נאורות לכאורה, שעיצבו במשך דורות אידיאולוגיות מזהירות ומפתות והעמידו פילוסופים ואישים מעולים - לטעמם - קרסו ולא עצרו כוח ורוח למנוע את השואה. שואה זו הוכיחה בעליל שכל האומות האמונות עלי ההומאניזם שטיפח את תכונות האנוש הנשגבות, ושיוו לאדם, בסכלותם, מעמד של יצור מְאָלָה, פשטו הרגל

⁸ יורם יעקבסון (ראה לעיל הערה 1), עמ' 64.

⁹ נחמה ליבוכיץ, עיונים בספר דברים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 235.

¹⁰ ראה יורם יעקבסון (הערה 1 לעיל), עמ' 65.

ונושאות את אות הקלון של השואה לדיראון עולם. אכן המצב המוסרי לא השתפר אצל האומות מאז ועד היום. צדק אברהם אבינו באמרו "כי אמרתי רק אין יראת אלקים במקום הזה".

אומרים לך יש חכמה בגויים - תאמין; אומרים לך יש מוסר איתן ומכריע, החוסס את הרע, בגויים - אל תאמין. אפילו האפיפיור, הדמות הרוחנית העליונה של הנצרות - "ממלא המקום עלי אדמות" - נתן אישור שבשתיקה ל"פתרון הסופי" של היטלר, שחיק עצמות המוסר אצלם הוא עניין של הגות, ולא עניין של מהות, "כמץ אשר תדפנו רוח" (תה' א ד). דרך חינוכם לא הצמיחה מנגנון יעיל נגד החייתיות שבאדם - לא מנגנון ציבורי ולא מנגנון אינדיבידואלי פנימי - והרשע פשה כסרטן בעולם הגויים, למעט קומץ של חסידי אומות העולם. במשענת קנה רצוף אין בוטחים! הלא בבשרנו חזינו!

"לכו בנים שמעו לי..."

איזה דרך יבור לו האדם כדי לפעול לתיקונו של עם ישראל ולתיקונו של העולם? להרבות ביראת שמים. יראת ה' איננה נתון אפריו. היא נרכשת ביגיעה רבה. יש להנך ליראת שמים, יש ללמד יראת שמים.

דוד המלך, עתיר הניסיון ולמוד התלאות, קובע: "אין מחסור ליראיו" (תה' לד י). לכן הוא פונה אל הצעירים ומעמידם על העובדה שטוב להם להיות מיראיו: "לכו בנים שמעו לי יראת ה' אלמדכם" (שם, פסוק יב), כי יראת ה' צריכה לימוד. אכן בארבעה פסוקים בדברים חוזרת הקביעה שיש ללמוד יראה. אלה הם הפסוקים:

"אשר ילמדון ליראה אתי כל הימים" (ד י);

"למען תלמד ליראה את ה' אלקיך" (טז כח);

"למען ילמד ליראה את ה' אלקיו" (יז ט);

"ולמדו ליראה את ה' אלקיכם" (לא יג).

היראה - תורה היא, וצריכה לימוד. וכך קובע רמח"ל בעניין זה:¹¹ "ותדקדק שאמר למען ילמד ליראה, ולא אמר למען יירא, אלא לפי שאין היראה הזאת מושגת בטבע כי אדרבא רחוקה היא ממנו מפני גשמיות החושים, ואינה נקנית אלא ע"י לימוד".

אם רוצים להקנות יראת שמים, שכאמור אינה בידי שמים, יש לפעול בנחרצות גם במישור החינוכי וגם במישור הלימודי. ראש לכול יש לפעול במישור החינוכי. מצווה לחנך את הילד לקדושה וליראת שמים. מצווה זו קודמת לכול במעלה ובזמן. שכן תחילתה כבר בגיל הרך ביותר, ויפה שעה אחת קודם. מצווה זו מסורה בידי ההורים, שניהם ביחד וכל אחד לחוד. כדאי להזכיר כאן שחינוכו של הפעוט מתחיל עשרים שנה לפני היוולדו, בחינוך האישה האמורה לשאת אותו ברחמה. וגם התקופה התוך-רחמית אינה נקייה מאירועים והשפעות מזיקים, הן מבחינה פיזית והן מבחינה נפשית, והם עלולים להרוץ את גורלו של הילוד לשבט. וזאת גם בלי להביא בחשבון את הפעוטות שסורם רע, כגון עשו ועוד,¹²

¹¹ משה חיים לוצאטור, מסילת ישרים, פרק כה.

¹² ראה בכא מציעא נט ע"ב; קידושין פב ע"א.

ככתוב "ויתרצו הכנים בקרבה" (בר' כה כב), וכדברי רש"י שם: "זה מפרסם לצאת... וזה מפרסם לצאת...". אפילו נתייחס לדבריו אלו של רש"י כאל מטפורה, יש כאן אמת פסיכולוגית, המציינת שכבר בהיות העובר ברחם, יש לאם השפעות על הילוד, ויש תגובות שלו על ההשפעות האלו. ברור שמצבה של האם, הן הפיזי והן הנפשי, והתנהגותה עושים רושם על הילד, הן בהיותו עובר במעי אמו והן בהיותו תינוק שעדיין יונק מחלב אמו וזקוק לה באופן חיוני. יתרה מזו, האם יכולה לנצל את תלות התינוק בה כדי לנטוע בו חוויות והליכות רצויות שלא במהרה יימחו. הפסיכואנאליזה גילתה לנו, וכל אחד יודע כיום, שחוויות הפעוט הן מרכיב מכריע בעיצוב אישיותו של האדם. הפעוט, באשר הוא, בונה במעלליו ובהתנהגותו את המבוגר בכוח שבו. מונטסורי מבטא זאת כך: "הילד הוא אבי המבוגר". קביעה כזו מלמדת כמה איכויות מגוונות יש להשקיע בחמש השנים הראשונות של חי הילד. הנה אמצעים אחדים, מני רבים, האמורים להועיל לטיפוח היראה. ראש לכול יש להקפיד על חבישת כיפה ועל נטילת ידיים כל בוקר - תיכף ליקיפה נטילה - ונטילה כדבעי (שלוש פעמים לסירוגין). אלו הן שתי דרישות יסודיות, הבאות להגביל ולכוון את הילד: הגבלה והכוונה של המחשבה על ידי מעשה סמלי של כיסוי ראש והגבלה והכוונה של המעשה על ידי פעולה סמלית של נטילת ידיים. ההגבלה וההכוונה צריכות להתקיים בתחומים נוספים. יש למנוע מן הילד הרך שמיעת שירים המגרים את היצר, ולחילופין, יש להשמיע לילד דברי תורה ושירים בלשון הקודש, להזין את ראייתו בדברים שבקדושה (ספר תורה, בית כנסת, תמונות של צדיקים) ולשתף אותו, בין כל הבאים, למקהלות רבבות עמך ישראל, כגון מעמד ההקהל, עצרת. יש לרפד את לבו, ותהיה רפידתו יראה.¹³ יש לשים לב לטף, כי הוא יירש ארץ. אסור שיופקר ליצר, אלא עליו להתודע ליוצרו, כדי לגבור על היצר בעודו כאבן. יש להעמיד לנגד עיני הטף את דרישות היוצר לעומת פיתוי היצר. אות אחת, הווי"ו - שהיא אחת מאותיות שם הווי"ה, המשתבצת בין הווי"ו והצד"י של היצר - היא ששוברת את היצר. את הדרישות שמציבים הטף יש להציב במידה וכמינון, שיוכל לעמוד בו הטף, בכל גילי החינוך יש להישאר נאמנים לכלל הזהב שאין לאמלל את הילד.

על הנדבך החינוכי הבסיסי הזה יש לבנות, בגיל החינוך, נדבך נוסף, הנדבך הלימודי הפורמאלי. הנדבך הלימודי יחזק את מה שנרכש באופן חווייתי. יש לארגן, ברמה לאומית וברמה ארצית, שיעורים ביראת שמים. שיעורים אלו צריכים להילמד במסגרת מקצוע חובה המשולב בתכנית הלימודים.

בבתי הספר היסודיים יש להקצות לכך חצי שעה כל בוקר. מיד אחרי תפילת שחרית, טרם כול, יש לפתוח את סדר הלימודים בהשמעת אמרה שהמורה יכתוב על הלוח בכתב קליגרפי טרם הגעת התלמידים לכיתה. האמרה תהיה מאמר חז"ל או פסוק שעניינם יראת שמים, לפי גורם מזמן שמסבירים אותו. המורה מספור סיפור מעשה שהאמרה או הפסוק אמור לשמש להם מוסר השכל, ולבסוף התלמידים מעתיקים את האמרה בכתביה תמה במחברת. אם ישכיל המורה לטפף - וחלילה מלהטיף מוסר - מדי יום ביומו אמרה כזו - בפשטות, בכנות וברגש - הדבר ימצא מסילות ללבבות התלמידים. גם בלאו הכי התלמידים

¹³ ראה י' נויבירט, שמירת שבת כהלכה, מהדורה קמא, פרק לב, סעיפים מד-נו.

נוטים בתמימות שובה לב ובמידה גדושה של רצון להקרכה לנאמר. זה ירפד את לבם, ואין ספק שתהא רפידתו יראה.

בתיכון יש להקדיש למקצוע הזה שעתיים שבועיות. יש לתחום תחומים בין חומר הלימודים השייך ספציפית למקצוע "תורת המוסר". לא יפקד מבית הספר מקומו של המוסר, כשם שלא נפקד מקומו של החינוך לאזרחות. תורת המוסר אינה נופלת מתורת האזרחות. לא חסרים טקסטים מעולים בעלי תוכן מוסרי. יש רק לרכזם במקראה או במקראות התואמות את הרמה השכלית והרגשית של התלמידים.

מבחינה חינוכית יש להכשיר את הלבבות, בחינת "יחד לבבי ליראה שמך" (תה' פו יא), ומבחינה חינוכית מעשית, בחינת "וביראת ה' סור מרע" - (מש' טז ו). הווי אומר, יש להנהיג - כדרישת חובה מתלמידי התיכון - פעולות חינוכיות, השייכות למערכת המצוות שבין אדם לחברו - הן מצוות עשה והן מצוות לא תעשה. פעולות אלו באות ללמד שאין ללכת שולל אחרי הדחף הראשוני, האינסטינקטיבי, שהוא יציר היצר, ובאות ללמד הפעלה מרצון של גורם ההתאפקות, עד כדי נתינת תשובה מתוך שיקול דעת. כל זאת יעשה מתוך מטרה להכשיר את האדם להיות בבגרותו בר דעת אחראי לעילא.

"יראת ה' היא אוצר"

לסיכום, רצוי להבליט את ערכה של יראת ה' כפי שהיא מבוטאת על-ידי הנביא ישעיהו "יראת ה' היא אוצרו" (יש' לג ו). הקביעה הזו מתפרשת בשני אופנים. היא מתפרשת בהסתמך על דברי הגמרא "אין להקב"ה בבית גנזיו אלא אוצר של יראת שמים" (ברכות לג ע"ב), כי דרך המלך לעשות אוצר ממה שאין לו במדינתו. מה שמצוי אצלו אינו נחשב כדי לעשות ממנו אוצר. הקב"ה שברא הכול, אין דבר שנחשב אצלו לעשות ממנו אוצר, כי הכול שלו. רק היראה אינה שלו (היא קניינו של האדם בלבד, ואין לזולתו חלק בה), ולכן היא אוצרו.¹⁴ לכן, על האדם להעשיר את בית גנזיו של הקב"ה בהביאו לו יתברך תשורות רבות של יראה.

הקביעה מתפרשת בדרך שנייה. יראת ה' היא אוצרו של האדם, כי כמו שאוצר האדם הוא מבטחו של האדם ועומד לו בעת צרה, כן יראת ה'. לפיכך עלינו להיות יראי ה'.¹⁵ כך או כך, עלינו, המורים, לדבוק ביראת ה', וינעם לו יתברך וינעם לנו ולתלמידינו הסרים למשמעתנו. תיקונו של העולם, עולמו של הקב"ה, תלוי באדם, כי היראה אינה בידי שמים, כאמור, אלא אך ורק בידי האדם, ולכינונה אנחנו עמלים. היא תכלית כל חינוך.

¹⁴ כך על פי עץ יוסף ב"עין יעקב" על הפסוק.

¹⁵ ראה וד"ק ליש' לג ו.